

Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης

Ἐρμηνεύοντας τὴ σημερινὴ κρίση
στὴν παιδεία καὶ τὴ θρησκευτικὴ
ἐκπαίδευση μὲ τὰ φῶτα τοῦ δασκάλου
Παναγιώτη Νέλλα
ἢ Ζώντας τὴ «μέρα τῆς Μαρμότας»

Σ τὴν ταινία «Ἡ μέρα τῆς Μαρμότας» (1993) ὁ πρωταγωνιστής παγιδεύεται στὸν χρόνο καὶ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ζεῖ τὴν ἴδια μέρα, τὴν ἐτήσια μέρα τῆς Μαρμότας, ξανὰ καὶ ξανά. Ἐτοι νιώθω κάθε φορὰ ποὺ μελετῶ πηγὲς προηγούμενων δεκαετιῶν σχετικὲς μὲ τὴν Ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση καὶ κυρίως μὲ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν. Στὴν περίπτωση, βέβαια, αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ἡ μελέτη τοῦ πλαισίου ποὺ γέννησε τὶς θέσεις τοῦ Παναγιώτη Νέλλα (στὸ ἔξῆς ΠΝ) γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὰ Θρησκευτικά, τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή, ἀποτέλεσε λυτρωτικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ δασκάλου καὶ τῶν ἀπόψεών του. Στὴν ἑρμηνεία, ὥστόσο, τοῦ παρόντος, ἡ μελέτη τοῦ πλαισίου διοιλισθαίνει σὲ παγίδα ποὺ μπορεῖ νὰ σὲ ὧθήσει νὰ ἐκτιμήσεις τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Μπίλ Μάρεϊ στὴν ταινία καὶ νὰ ὑποπέσεις σὲ μικρὰ καὶ μεγάλα ἀμαρτήματα. Μὲ αὐτές τὶς σκέψεις καὶ μὲ σχετικὴ ἀμφιθυμία ἐπιχειρῶ τὸ κείμενο αὐτὸ μὲ μιὰ προκαταβολικὴ λύπη, πρῶτον, γιατὶ δὲν εἶχα τὴ χαρὰ οὔτε νὰ ἔχω δάσκαλο τὸν ΠΝ οὔτε νὰ τὸν συναντήσω διὰ ζώσης καὶ, δεύτερον, γιατὶ διαπιστώνω πόσο δίκιο εἶχε καὶ τότε (δεκαετία 1980) καὶ τώρα, ἐν ἔτει 2016, κρίνοντας τὰ θέματα παιδείας καὶ παιδαγωγικῆς.

Ἐπιπλέον, εἶναι δρθὸ νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὁ ὑποκειμενισμὸς τοῦ ἑτεροχρονισμένου ἀναγνώστη τῶν κειμένων – δσων ἀναφέρονται σὲ θέματα παιδείας καὶ ἔχουν δημοσιευθεῖ στὸ περιοδικὸ ποὺ μὲ πίστη καὶ ψυχὴ ἵδρυσε καὶ ἀκόμη φωτίζει τοὺς θεολογικούς, μικρούς, μεγάλους καὶ δύσκολους δρόμους μας στὴν «σπουδὴ τῆς Ὁρθοδοξίας». Καὶ δὲν ἦταν πολλὰ κείμενα. Ούσιαστικὰ ὁ ἴδιος δημοσιεύσε μόνο τέσσερα. Ἄρχικά, ἔνα σχέδιο μαθήματος στὶς «Σελίδες Διδαχῆς» τὸ 1982 («Ἐνα σχολικὸ

μάθημα»), παρουσιάζοντας τὸν παιδαγωγικὸ προσανατολισμὸ τῆς Σύν-
αξῆς στὸ δεύτερο τεῦχος της. Τοία χρόνια ἀργότερα, τὸ 1985, δημοσίευσε
ἄλλα τρία, ὅταν ἡ ἐλληνικὴ ἔκπαίδευση ἄλλαζε τόσο καθοριστικὰ ποὺ
ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ πλαίσιο τῆς δρίζεται ἀπὸ τὴν νομικὴν παραγωγὴν ἐκεί-
νης τῆς δεκαετίας (Νόμος 1566/85). Πρῶτο ἔνα κείμενο-ἐπιστολὴ πρὸς
τὸν μητροπολίτη Δημητριάδος, τὸν Μακαριστὸ Χριστόδουλο, «Τὸ μάθη-
μα τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἡ Ἐκκλησία», ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1985 (τεῦ-
χος 14). Στὸ ἵδιο τεῦχος ἔνα δεύτερο, στὶς «Σελίδες Διδαχῆς» τὸ κείμενο
«Τὸ φῶς τοῦ Λόγου» μὲ ὑπότιτλο «Θεολογικὲς προοπτικὲς γιὰ τὸ ξεπέ-
ρασμα τῆς κρίσης τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν». Στὸ ἐπόμενο τεῦ-
χος (15), τὸ 1985 πάλι, τὸ τρίτο κείμενο, «Ἡ Ἅγια Γραφὴ καὶ τὸ σχολικὸ
μάθημα». Τέλος, δημοσιεύτηκε μετὰ τὴν ἐκδημία του, τὸ 1987, σὲ δύο μέ-
ρη (τεύχη 21 καὶ 22) μιὰ πολυσέλιδη ὁμιλία στὴν Κύπρο, «Ἡ παιδεία καὶ
οἱ ἔλληνες», ἡ ὁποία εἶχε ἐκφωνηθεῖ τὸ 1985.

Οἱ ἀριθμὸς τῶν δημοσιεύσεων καὶ ἡ ἴστορικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐμ-
πλαισίωσή τους φανερώνουν ὅτι ἦταν πρῶτα δάσκαλος τῆς πρᾶξης, μὲ
προσωπικὴ θεωρίᾳ ἀντιστρόφως ἀνάλογη μὲ τὴ διάχυση τῆς, τουλάχι-
στον μέσω τοῦ περιοδικοῦ ποὺ ὁ ἵδιος ἰδρυσε. Αὐτὸς σημαίνει ὅτι, ἂν με-
λετήσει κάποιος ὅσα ἔλεγε καὶ ἔκανε στὴν τάξη διακονώντας τοὺς μα-
θητὲς τοῦ Ἀρσακείου καὶ ὅσα πρεσβεύει γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὴ θρησκευ-
τικὴ ἔκπαίδευση τῶν Ἑλλήνων, καὶ συγχρόνως τὰ ἐντάξει στὴν ἐποχὴ ποὺ
εἰπώθηκαν, ὑποπτευόμενος τὴν ἀντίληψη ποὺ εἶχε ὁ συγγραφέας ὡς δρα-
στήριος ἐπιστήμονας θεολόγος καὶ δάσκαλος, μπορεῖ νὰ συμπεράνει ὅτι
ὅ ΠΝ ἀνέδαινε στὸ «βῆμα», μόνο ὅταν εἶχε κάτι νὰ πεῖ καὶ, κυρίως, ὅταν
θεωροῦσε ὅτι ἡ κρίση τὴν ὁποία διερχόταν ἡ παιδεία καὶ τὸ μάθημα τῶν
θρησκευτικῶν ἦταν δξεία. Ἄλλιως δὲν ἐξηγεῖται ἡ περιορισμένη ἔγγρα-
φη παραγωγὴ σὲ σχέση μὲ τὴν πλούσια ἔμπρακτη ἐμπειρία του.

Τὸ ἴστορικὸ φορτίο τῶν φαινομένων τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 σὲ κοι-
νωνικό, πολιτικό, ἰδεολογικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο καὶ ὁ καινοφανῆς
πλουραλισμὸς τους, λόγω τῶν πολλῶν ἀλλαγῶν (μεταπολίτευση, ἔνταξη
στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, σοσιαλιστικὲς κυριερήσεις, τέλος τοῦ Ψυχροῦ
πολέμου, ἐκσυγχρονισμὸς κοινωνικῶν σχέσεων, ἀνάπτυξη μεσαίας τά-
ξης, μαζικὴ κουλτούρα, καταναλωτισμός)¹ καθορίζουν ἀκόμη τὴν ἐρμη-
νεία τοῦ παρόντος. Οἱ μεταρρυθμίσεις στὴν ἔκπαίδευση εἶναι καὶ αὐτές
βαθιές καὶ ἀξιολογοῦνται μὲ διαφορετικὰ πρόσημα².

1. Συλλογικὸ ἔργο (2014), *Ἡ Ἑλλάδα στή δεκαετία τοῦ '80. Κοινωνικό, Πολιτικό καὶ
Πολιτισμικό λεξικό* (2η ἔκδ.), Ἀθήνα: Ἐπίκεντρο.

2. Οἱ ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '80 σηματοδοτοῦνται α) ἀπὸ τὴν ἔντονη κριτικὴ τῆς με-
ταρρυθμίσης ποὺ ἐπιχειρήθηκε τὸ 1976. Βλ. Καζαμία, Α. & Κασσωτάκη, Μ. (ἐπιμ.) (1986),
Οἱ ἔκπαίδευτικὲς μεταρρυθμίσεις στὴν Ἑλλάδα (προσπάθειες, ἀδιέξοδα, προοπτικές),
Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο, 11-13/7/1982, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφικὴ
Σχολή - Τομέας Παιδαγωγικῶν Σπουδῶν, Ρέθυμνο, καὶ β) ἀπὸ τὴν ἔντονη εἰσόδο τοῦ «κοι-
νωνιολογισμοῦ» στὴν Παιδαγωγική, ἡ ὁποία συχετίζεται μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἐλληνικῆς πο-

Άξιζει νὰ προηγηθεῖ μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση³ τοῦ πλαισίου ποὺ γένησε τὶς δημοσιεύσεις καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ ΠΝ, δχι ὅμως καὶ τὶς θέσεις του ὁποῖες σαφῶς ἔχουν ἐκτεταμένο θεολογικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ ὑπόβαθρο, διαμορφωμένο στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Παρίσιο καὶ συνεχῶς θησαυρισμένο μέσω ἀένας μαθητείας καὶ μὲ διεισδυτικὲς ματιές στὴ διεθνῆ καὶ ἐλληνικὴ διανόηση⁴.

Ἡ Σύναξη γεννήθηκε μέσα στὸν γενικότερο προβληματισμὸ καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1980, μὲ κυριότερες τὴν καθιέρωση τῆς δημοτικῆς γλώσσας καὶ τοῦ μονοτονικοῦ συστήματος⁵, τὴν κατάργηση τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐκπαίδευσης καὶ τὴν καθιέρωση τῶν σχολικῶν συμβούλων⁶, τὴν κατάργηση τῶν εἰσαγωγικῶν ἔξετάσεων στὰ λύκεια καὶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ συστήματος εἰσαγωγῆς στὶς σχολές καὶ τὰ τμῆματα τῆς Τριτοβάθμιας ἐκπαίδευσης, τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν μαθητικῶν κοινοτήτων καί, τὸ κυριότερο, τὴ σύνταξη νέων ἀναλυτικῶν προγραμμάτων σπουδῶν (στὸ ἔξῆς ΑΠ) γιὰ τὴν Πρωτοβάθμια καὶ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση καὶ ἀντίστοιχα τὴ συγγραφὴ νέων σχολικῶν ἐγχειριδίων. Μὲ τὴν δραγάνωση τῶν σχολείων προέκυψαν ἀθρόοι διορισμοὶ καὶ ἀνέκυψαν ἀπὸ τὸ 1982 οἱ ἀναπληρωτὲς ἐκπαιδευτικοί.

Μὲ τὸν νόμο 1566/85 γιὰ τὴ «Δομὴ καὶ λειτουργία τῆς πρωτοβάθμιας καὶ δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης καὶ ἄλλες διατάξεις» δριστικοποιήθηκαν καὶ ἔγιναν περαιτέρω ἀλλαγές, ποὺ πολλές ἰσχύουν μέχρι σήμερα. Ἡ χρονιὰ ἀντὶ εἶναι ὁρόσημο γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῆς μεταπολίτευσης καὶ αὐτὸ δικαιολογεῖ τὶς δημόσιες κριτικὲς παρεμβάσεις τοῦ ΠΝ.

Ἐπανιδρύεται τὸ Παιδαγωγικὸ Ἰνστιτοῦτο⁷, δραγανώνεται ἡ ἐπιμόρφωση τῶν ἐκπαιδευτικῶν μὲ τὰ ΠΕΚ καὶ ἡ σχολικὴ ζωὴ μὲ τὸ σχολικὸ συμ-

λητικῆς πραγματικότητας καὶ ὅ,τι ἔχει προηγηθεῖ. Βλ. Ματσαγγούρας, Η. (2000), Θεωρία τῆς Διδασκαλίας, Ἀθήνα: Gutenberg, σ. 180.

3. Βλ. Παιδαγωγικὸ Ἰνστιτοῦτο, Ἐπισκόπηση τῆς ἴστορίας τῆς ἐκπαίδευσης στὸ νεοελληνικό χράτος. Ἀνακτήθηκε 7-13-2016 ἀπὸ www.pi-schools.gr/progr_spoudon_1899_1999/epi_skopisi.pdf

4. Στὴ μαθητεία του κοντὰ στὸν Δημήτρη Κουτρουμπῆ ἀναφέρεται ὁ ἵδιος δίνοντας τὸ στύγμα του ὃσον ἀφορᾶ τὴ θεολογικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ σκέψη του. Γιὰ τὸν ΠΝ ὁ Δημήτρης Κουτρουμπῆς εἶναι ἔνας «μεγάλος μάστορης τῆς ἀγωγῆς», ὅπως ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Χριστός, ὁ Παῦλος καὶ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, τονίζοντας ἐτοι τὴ σημασία τῆς προσωπικῆς καὶ μεταμορφωτικῆς παιδαγωγικῆς σχέσης τοῦ δασκάλου μὲ τὸν μαθητή (βλ. Νέλλας, Π., «Η παιδεία καὶ οἱ Ἑλληνες», Σύναξη 22 (1987), σ. 11).

5. Π.Δ. 297/1982.

6. N. 1304/1982.

7. Εἶχε ἰδρυθεῖ τὸ 1964 (N. 4379/1964) ἀπὸ τὸν τότε Πρωθυπουργὸ καὶ Ὅπουργὸ Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου, μὲ πρότοι πρόσδρο τὸν Καθηγητὴ τοῦ ΑΠΘ Ἱ. Θ. Κακριδῆ. Συνδεόταν ἄμεσα μὲ τὴν ὑλοποίηση τῆς μεταρρυθμίσεως τῶν Ε. Παπανούτσου καὶ Λ. Ἀκριτοῦτο, Τοποικό τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου. Ἀνακτήθηκε 7-14-2016 ἀπὸ http://www.pi-schools.gr/pi_history/

βούλιο, τὴ σχολικὴ ἐπιτροπή, τοὺς σχολικοὺς συνεταιρισμοὺς καὶ τὰ ΣΕΚ (σχολικὰ ἐργαστηριακὰ κέντρα) καὶ ἴδρυνται τὰ πειραματικά, ἐνῶ καταργοῦνται τὰ πρότυπα σχολεῖα.

Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, τὸ ἥθος, τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὰ κοιτήρια τοῦ θεολόγου καὶ δασκάλου ΠΝ, ποὺ διαμορφώνονται ἀπὸ καὶ διαμορφώνουν τὰ θεολογικὰ φεύγατα καὶ κινήσεις τῶν δεκαετιῶν '60, '70 καὶ '80, προκαλοῦνται καὶ τὸν προσκαλοῦν σὲ δράση μὲ σκοπὸ τὴν παρέμβαση στὸν δημόσιο χῶρο, ἀλλά, ἀπ' ὅ, τι φαίνεται, καὶ στὸν θεολογικὸ/έκπαιδευτικὸ χῶρο, ποὺ ἀκόμη τὸ 1985 δὲν γνωρίζει τόσο τὸ περιοδικὸ Σύναξη⁸. Θὰ περίμενε κανεὶς ἡ αὔρα του νὰ εἶχε συνεπάρει ἥδη τὴν ἔκπαιδευτικὴ κοινότητα, ἡ ὁποία εἶχε διευρυνθῆ ἐπικίνδυνα γιὰ τὴν ἴδια τὴν θεολογία, μὲ τὴν καθιέρωση τῶν Πανελλήνιων Εξετάσεων τὸ 1977-78 καὶ τοὺς μετέπειτα ἀθρόους διορισμοὺς «ἀπὸ σπόντα» θεολόγων στὰ σχολεῖα. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα γιὰ τὸν ΠΝ εἶναι βαθύτερο καὶ εὐρύτερο.

Εἶναι ἔκδηλη σὲ ὅλα τὰ γραπτά του ἡ αἰσθηση ποὺ ἔχει, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία περνᾶ βαθιὰ κρίση, τὴν ὁποία συναρτᾶ ἄμεσα μὲ τὸ δίπολο Ανατολῆς καὶ Δύσης, ποὺ καθορίζει τὴν Ὁρθόδοξη σκέψη. «Ἡ παιδεία εἶναι τὸ μεγαλύτερο σημερινὸ πρόβλημα τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους»⁹, «πρόβλημα μεγάλο καὶ δυσεπίλυτο»¹⁰, «ἀνοικτὴ πληγή»¹¹. Ἐνῶ πρόκειται γιὰ καθοδηγούμενη ἀπὸ τὸν δάσκαλο πράξη ποὺ ὀδηγεῖ τὸν νέο ἀνθρωπὸ στὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τοῦ κόσμου, καταλήγει νὰ γίνεται ἔκπαιδευση παραγωγικῶν μονάδων καὶ ἀντὶ ὁ νέος νὰ ἀνακαλύπτει μέσω αὐτῆς τὸ νόημα καὶ τὴν ὁμοφιλία τῆς ζωῆς καὶ νὰ ζεῖ σύμφωνα μὲ τὶς πρωταρχικὲς ἀξίες, ἔκπαιδεύεται στὴν κατανάλωση καὶ στὸ ὄνειρο τῆς ἀνάπτυξης¹². Βέδαια, ἡ ἀνάπτυξη γιὰ τὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 εἶναι κάτι ποὺ συντελεῖται, μὲ τὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν ἀνάλογη αὔξηση τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας καὶ γι' αὐτὸ ἐπηρεάζει τὴν παιδεία. Στὴν προσπάθεια μάλιστα νὰ λυθοῦν τὰ δομικὰ καὶ λειτουργικὰ θέματα τῆς παιδείας, αὐτὴ θυσιάζεται καὶ ἔκπιπτει, γιὰ τὸν ΠΝ, σὲ ἔκπαιδευση, δημιουργώντας οὐσιαστικὸ πρόβλημα ἀφοῦ τὴν παρουσιάζει «ώς ἀλλοτρίωση τῆς παιδείας»¹³. Ἡ ἀρνητικὴ νοηματοδότηση

8. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1984 στέλνεται στοὺς θεολόγους ἔνα ἀνάτυπο, «Σελίδες Διδαχῆς» τοῦ τ. 14, σσ. 81-105, μὲ τίτλο «Τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν» καὶ στὸ ἑσώφυλλο σημειώνει ὁ Παναγιώτης Νέλλας: «...Ο δεύτερος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο σου στέλνουμε αὐτὸ τὸ ἀνάτυπο εἶναι γιὰ νὰ σου γνωστοποιήσουμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ περιοδικοῦ Σύναξη...». Δέν εἶναι παράδοξο στὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ ἐνημέρωση ἦταν ἀργή, τοία χρόνια μετά τὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ νὰ μήν τὸ γνωρίζει ἡ πλειονότητα τῶν θεολόγων/ ἔκπαιδευτικῶν, ἐνῶ πρόκειται γιὰ τὴν ὁμάδα στὴν ὁποῖα ἀπευθύνεται. Πολυποίκιλο ἐρευνητικὸ ἐνδιαφέρον θὰ ἔχουν τὰ στοιχεῖα ἀνταπόκρισης ἀπὸ τοὺς παραλήπτες αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς.

9. Νέλλας, Π., «Ἡ παιδεία καὶ οἱ Ἑλληνες», μέρος α', Σύναξη 21 (1987), σ. 9.

10. Νέλλας, Π., ὁ.π., σ. 10.

11. Νέλλας, Π., ὁ.π., σ. 17.

12. Νέλλας, Π., ὁ.π., σσ. 10-11.

13. Νέλλας, Π., ὁ.π., σ. 10.

τῆς ἐκπαίδευσης καὶ ἡ ἐπίκρισή της σὲ σχέση μὲ τὴν παιδεία, ποὺ τρέφεται ἀπὸ τὴν ἀντίθεση Ἀνατολῆς καὶ Δύσης τῆς θεολογικῆς σκέψης¹⁴, ἀποτελεῖ τὴ δάση τῶν σκέψεων καὶ τῶν προτάσεών του.

Στὴν ἀντιπαλότητα τῶν τριῶν πολιτισμῶν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ (ἀρχαιοελληνικός), τῆς θεανθρωπίας (Βυζαντινός/Ορθόδοξος/Ανατολικός) καὶ τῆς τεχνολογίας (Δυτικός) στὴν ἀρένα τῆς παιδείας μὲ ἐπικράτηση τοῦ τρίτου καὶ τὴ λογική/θετικισμὸν νὰ δυναστεύουν, δρίσκεται ἡ αἰτία τῆς κρίσης. Διαφορετικές τάσεις - φιλοσοφίες στὴν παιδεία σημαίνουν διαφορετικοὶ στόχοι καὶ φυσικὰ διαφορετικὰ ἰδεώδη («ἀνθρωποείδωλα»). Ἡ ἀδιαφορία τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ γιὰ τὴ μεταφυσικὴ καὶ ἡ σκληρὴ πραγματικότητα τῶν ἀγορῶν ὁδηγεῖ τὴν παιδεία νὰ γίνει ἐκπαίδευση ἐργατῶν καὶ ὑπαλλήλων. Σαφῶς μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀνθρωπιστικὰ ἰδεώδη τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ φυσικὰ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ θεανθρώπινο ἰδεῶδες τῆς χριστιανικῆς παιδείας, ποὺ θέλει τὸν ἀνθρωπο νὰ γίνεται εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Καμία μεταρρύθμιση δὲν ἔχει λάβει σοβαρὰ ὑπόψη τὴ σύνθεση τῶν δύο αὐτῶν ἰδεωδῶν, ἥ δποιά νωρὶς ἔγινε στὸ ἐργο τῶν ἑλλήνων Πατέρων. Αὐτοὶ «κατάλαβαν ὅτι, ἀν ἡ παιδεία ἔχει σκοπὸν νὰ ἀποκαλύπτει τὸν ἀνθρωπο, ὁ ἀνθρωπος ἔχει σκοπὸν νὰ ἀποκαλύπτει τὸν Θεό» κι ἔτσι, ἐνῶ οἱ ἀρχαῖοι «Ἐλληνες ὁδήγησαν τὴν παιδεία ὡς τὸν ἀνθρωπο, «αὐτοὶ τὸν ὁδήγησαν ὡς τὸν Θεάνθρωπο»¹⁵. Ἐπελαύνει ὅμως, μὲ τὴ νεωτερικότητα, ὁ Δυτικὸς πολιτισμὸς καὶ γίνεται στόχος ζωῆς ἥ εὐημερία¹⁶ καὶ προτάσσεται ἔνα νέο ἀνθρωποείδωλο, τοῦ αὐτόνομου καὶ λογοκρατούμενου ἀνθρώπου, ποὺ ἀνέχεται τὴ θρησκεία καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν σχετίζεται μὲ τὸ ἰδεῶδες του χριστιανοῦ ἀνθρώπου¹⁷.

Ἀντιλαμβάνεται ὁ ΠΝ ὅτι ἡ πραγματικότητα στὴν παιδεία σφραγίζεται πλέον ἀπὸ τὶς κατακτήσεις τοῦ ἀθηναγού Δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ διαβλέπει ὅτι ἡ ἐπιρροὴ αὐτὴ εἶναι τόσο βαθιὰ ποὺ ἡ ἀλλαγὴ μπορεῖ νὰ ἔρθει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ὁρθόδοξης παράδοσης καὶ τῆς πρόσληψης ἀπὸ τὴ μεριά τῆς καὶ μεταμόρφωσης τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν ὀνομάζει «ἀναγκαία λύση»¹⁸, ἀλλὰ ούσιαστικὰ διατυπώνει μιὰ ἄκρως θεολογιούμενη καινοτόμα πρόταση, ποὺ ἀναδεικνύει τὸ εὔρος καὶ τὴν ἀλήθεια τῆς σκέψης καὶ τῆς πίστης του. Δὲν ἐπενδύει στὴν περιχαράκωση. Ἀντίθετα προβληματίζεται γιὰ τὴν πολεμικὴ ἐναντίον τῆς Ἔκκλησίας, ὅχι πάντα ἀδικαιολόγητη¹⁹, καὶ ἀντιπαλεύει τὴν πόλωση μὲ μετασχημα-

14. Η ἀντίθεση μεταξὺ παιδείας καὶ ἐκπαίδευσης δὲν ἀνιχνεύεται σὲ αὐτὸ τὸν βαθμὸ καὶ μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο στὶς ἐπιστῆμες τῆς Παιδαγωγικῆς (βλ. ἔργα Πυργιωτάκη, Ματογιανούρα κ.ἄ.) ἐνῶ ἐπιδιώνει μέχρι καὶ σήμερα στὴ θεολογικὴ σκέψη (βλ. Δεληκωσταντίης, K. Z. (2009), *Η σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή. Μεταξὺ παιδαγωγικῆς καὶ θεολογίας*, Αθήνα: «Εννοια»).

15. Νέλλας, Π., ὁ.π., σ. 12.

16. Νέλλας, Π., ὁ.π., σ. 15.

17. Νέλλας, Π., ὁ.π., σ. 16.

18. Νέλλας, Π., ὁ.π., σ. 17.

19. Ο Ἄλεξης Δημαρᾶς ἐρμηνεύοντας τὸν τρόπο ποὺ πνίγηκαν οἱ μεταρρύθμισεις, ποὺ

τισμὸ τοῦ στοχασμοῦ του σὲ δράση. Ἡ πρόκληση εἶναι γιὰ τὴν Ἐκκλησία μεγάλη, νὰ μεταμορφώσει ἐκ νέου καὶ αὐτὴ τὴν πραγματικότητα, ὅπως ἔκαναν οἱ Πατέρες μὲ τὴν ἀρχαιοελληνική. Γιὰ τὸν ΠΝ «ἡ ταυτόχρονα ἑλληνικὴ καὶ Ὁρθόδοξη αὐτὴ παράδοση δρίσκεται τῷρα μπροστὰ στὸ δίλημμα: θὰ ἀδιαφορήσει γιὰ τὴ σημερινὴ αὐτὴ πραγματικότητα καὶ θὰ τὴν παταδικάσει... στὸ θεωρητικό, θεολογικὸ καὶ πνευματικὸ ἐπίπεδο... ἢ θὰ τὴ δεῖ μὲ κριτικὴ ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀγαπητικὴ διάθεση, μὲ διάκοινη... θὰ κενωθεῖ μέσα τῆς καὶ θὰ ἐνωθεῖ ἀσύγχυτα μαζί της γιὰ νὰ διορθώσει τὰ λάθη, νὰ δώσει διέξοδο στὰ ἀδιέξοδα, νὰ δημιουργήσει μιὰ νέα χριστιανικὴ σύνθεση, τὴν καινὴ κτίση τοῦ σήμερος»²⁰. Πρότυπο γιὰ αὐτὴ τὴν κένωση εἶναι τὸ Χριστολογικὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνας. Ἡ Ἐκκλησία μέσα στὴν καθολικότητα καὶ οἰκουμενικότητά της «ἐνώνεται πραγματικά, ἀδιαιρέτα, ἀλλὰ καὶ ἀσύγχυτα μὲ τὸν κάθε πολιτισμό... »Ετοι οἰκοδομεῖται πραγματικὰ μέσα σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ ἀποτελεῖ διαρκῶς τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου»²¹. Ἡ ἀσύγχυτη ἐνωση καὶ ἡ μεταμόρφωση τοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἀπλὰ μιὰ εὐχὴ, παρόλο ποὺ δὲν ἰδιος γνωρίζει καὶ ἐκθέτει τὶς δυσκολίες τῆς²². Δὲν ὑπάρχει ἄλλος δρόμος γιὰ τὸν χριστιανὸ καὶ θεολόγο δάσκαλο, ποὺ ζεῖ τὴ δεκαετία τοῦ 1980 καὶ ἔχει ἀποβάλει πιὰ τὸν στεῖρο ἀκαδημαϊκὸ σχολαστικισμὸ καὶ τὸν πιετισμὸ τῶν δργανώσεων κινούμενος μὲ ἄνεση στὴν Πατερικὴ παράδοση καὶ πραγματώνοντας τὸ ἄνοιγμα στὴν οἰκουμενικότητα τῆς Ἐκκλησίας²³. Ἡ διατύπωση αὐτῆς τῆς πρότασης/ πρόκλησης εἶναι καρπὸς ὅλου τοῦ θεολογικοῦ κινήματος ποὺ ἀρχίσει ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 καὶ ὥριμο πιά, γιὰ τὸν ΠΝ, μπροστὶ νὰ δώσει λύση στὸ πρόβλημα τῆς παιδείας.

Σήμερα, βέβαια, μπροστοῦμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸς ὁ καρπὸς δὲν ἔμεινε στὸ δέντρο. Δὲν τὸν γεύτηκαν, βέβαια, οἱ σχεδιαστὲς τῶν ἐκπαιδευτικῶν πολιτικῶν καὶ κυρίως οἱ ἐκπαιδευτικοὶ καὶ οἱ μαθητὲς τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου, ἀλλὰ δὲν ἴσχύει αὐτὸ στὴ θρησκειοπαιδαγωγικὴ / Θρησκευτικὴ Ἐκπαίδευση. Αὐτὴ ἀργά ἀλλὰ σταθερὰ ἀνθίζει καὶ θὰ ἔλεγε

προηῆθαν ἀπὸ «κάτω», ἀπὸ τὸν δάσκαλο καὶ τὴν τάξη, τὶς ἀτομικὲς πρωτοβουλίες ἀναγνωρισμένων σήμερα παιδαγωγῶν, τοῦ Δελμούζου καὶ τοῦ Κουντουρᾶ, θεωρεῖ ὅτι ἦταν καίρια ἡ ἀνάμιξη τῆς Ἐκκλησίας ἡ οποία «ἐνῶ ἀποφεύγει νὰ ἐπεμβάνει φανερά (ἢ νὰ ἀπαιτεῖ συμμετοχή) στὰ δργανα ποὺ παίρνουν τὶς καίριες ἀποφάσεις στὰ ἐκπαιδευτικὰ θέματα –ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ συνδέονται ἀμεσα μὲ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν–, τὰ παρακολουθεῖ ἀπὸ κοντά, καὶ δὲν διστάζει νὰ ἔμφανιζεται μαχητικὰ στὸ προσκήνιο ὅταν κρίνει ὅτι δὲν κίνδυνος ἀπὸ τὶς ἐπιχειρούμενες μεταβολές εἶναι ἴδιαίτερα σημαντικὸς γιὰ τὸ γενικότερο ἐκπαιδευτικὸ κλίμα. Δημαρᾶς, Α. (1986), »Ἡ ἀποτελεσματικότητα τῆς ἀντίδρασης καὶ τὸ τέλος ἐνὸς πάθους», στὸ Καζαμία, Α. & Κασσωτάκη, Μ. (ἐπιμ.), δ.π., σ. 82.

20. Νέλλας, Π., δ.π., σ. 17.

21. Νέλλας, Π., δ.π., σ. 18.

22. Νέλλας, Π., «Ἡ παιδεία καὶ οἱ ἑλληνες», μέρος 6', Σύναξη 22 (1987), σσ. 13-17.

23. Βλ. Ιερὰ Μητρόπολη Δημητριάδος - Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν (2009), Αναταράξεις στὴ μεταπολεμικὴ θεολογία. Ἡ «Θεολογία τοῦ '60» (ἐπιμ. Καλαϊτζίδης, Π., Παπαθανασίου, Θ. Ν., Ἀμπατζίδης, Θ.), Ἀθήνα: Ἰνδικτος.

κανείς δτι ξέδωσε και νέους καρπούς στις έπόμενες δεκαετίες άντιμετωπίζοντας ώστόσο άκριβώς τις ίδιες άντιστάσεις και πολεμικές με τὸ 1980, σὰν νὰ ξοῦμε τὴν ἡμέρα Μαρμότας. Μόνο ποὺ στὴν περίπτωση τῆς θρησκειοπαιδαγωγικῆς ἔχουμε μιὰ διαφορά. Άπὸ τὸ 1980 μὲ τὴν παρέα τῆς Σύναξης φαίνεται νὰ καλλιεργεῖται ἡ προτεινόμενη κένωση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, νὰ διαμορφώνεται «ἀνάμεσα στοὺς δύο, οὐρανὸς μὲ πυκνότητα ἰδέας», ὅπως λέει ὁ Πεντζίκης²⁴ και νὰ ἀναπτύσσεται ἀργά ἡ θεωρία και ἡ πράξη μιᾶς παιδείας τοῦ προσώπου²⁵. Στὴ Θεσσαλονίκη ἡ θεολογία εἶναι ἀκόμη πιὸ ζωηρή, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ παρακάτω. Ἡ ἀντίδραση και ἡ ἀντίσταση, ὅμως, προέρχεται ἀπὸ μερίδα θεολόγων και τὴν Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας τὴν προστασία ξητᾶ ὅσο τίποτε ἄλλο ὁ ΠΝ. «Ομως ὁ θεομικὸς συντηρητισμὸς τῆς τὴν ὁδηγεῖ στὴν πρόκληση δυσκολιῶν σὲ ὁποιαδήποτε ἐπιχειρούμενη ἀλλαγὴ/μεταμόρφωση τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν. Καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση συμβαίνει αὐτὸ ποὺ ἔχθρεύεται ὁ ΠΝ, δηλαδὴ ἡ «συμμαχία»²⁶ μερίδας τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν «ἀντίπαλό» της, τὴ Δυτικὴ σκέψη, γιὰ νὰ ἀντιδράσει στὴν ἀλλαγὴ²⁷.

Βιώνει ὁ θεολόγος τοῦ σχολείου τὴν πίεση τοῦ κρατισμοῦ στὴν ἐκδιδακτικὴ διαδικασία μὲ διδακτικὴ ὑλὴ και βαθμούς. Τὴν ὥρα ποὺ γιὰ αὐτὸν ἡ τάξη εἶναι μιὰ κοινωνία προσώπων, διαφορετικῶν και μοναδικῶν, και «κάθε παιδὶ εἶναι ὀλόκληρο σύμπαν»²⁸. Τὴν ἵδια κρίσιμη στιγμὴ εἰσπράττει τὴν κριτικὴ τοῦ κόσμου²⁹ γιὰ τὸν σκοπὸ τῆς ἐκπαίδευσης, ποὺ ἔξειδικεύεται στὸν νόμο 1566/85, μέσα στὸ κλίμα ἀνάπτυξης τῆς θρησκειοπαιδαγωγικῆς, ὡς ἔξης: οἱ μαθητὲς «νὰ διακατέχονται ἀπὸ πίστη πρός... τὰ γνήσια στοιχεῖα τῆς ὁρθόδοξης παράδοσης»³⁰. Ἡ δριοθέτηση

24. Πεντζίκης, Ν. Γ. (1987), *Ο πεθαμένος και ἡ ἀνάσταση*, (3η ἔκδ.), Αθήνα: Ἀγρα.

25. Βλ. Κοσμόπουλος, Ά. (1990), *Τὸ σχολεῖο πέθανε. Ζήτω τὸ σχολεῖο τοῦ προσώπου*, Αθήνα: Γεργόρης. Τοῦ ίδιου (1995), *Σχεσιοδυναμικὴ Παιδαγωγικὴ τοῦ Προσώπου*, Αθήνα: Γεργόρης.

26. Νέλλας, Π., «Ἡ παιδεία και οἱ Ἑλληνες», μέρος α', δ.π., σ. 18.

27. Νιώθει κανεὶς ὅτι και σήμερα, Σεπτέμβριο τοῦ 2016, συμβαίνει ἀκριβῶς αὐτό, ὅταν παρακολουθεῖται δηλώσεις τοῦ Αρχιεπισκόπου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας κ. Ιερώνυμου γιὰ τὰ νέα ΠΣ τῶν Θρησκευτικῶν ποὺ τὸ ΥΠΠΕΘ ἐφαρμόζει στὸ Δημοτικό, Γυμνάσιο και Λύκειο: «Ἐπειδὴ διάβασα τὸ πρόγραμμα σπουδῶν, αὐτὰ τὰ πρόγματα εἶναι ἀπαράδεκτα και ἐπικίνδυνα. Εἶναι πρόγματα ποὺ δὲν θὰ ἀποδώσουν καρπούς ἀλλὰ μεγάλη ζημιὰ στὴν Παιδεία γενικότερα, στὴν κοινωνία και ὡρίη στὶς σχέσεις Ἐκκλησίας - Πολιτείας».

28. Νέλλας, Π., «Ἡ παιδεία και οἱ Ἑλληνες», μέρος β', δ.π., σ. 11-12.

29. Η ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν εἶναι συνήθης στὴ δεκαετία τοῦ 1980. Π.χ., ἡ Ἐλληνικὴ Μαθηματικὴ Έταιρεία τὸ 1981 δημοσίως ἀνακοίνωσε ὅτι θεωρεῖ «ἀπαράδεκτο, τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ ἀνθρωπός περπατάει στὸ φεγγάρι, νὰ διατηροῦνται στὸ ἀκέραιο μαθήματα (τὰ Θρησκευτικά), ποὺ ταιριάζουν ἵσως σὲ ἄλλες ἐποχές» (Ανακοίνωση EME/18-5-1981).

30. «Προσανατολίζει τὴν παιδεία πρὸς τὸν Ἑλληνοχριστιανισμὸ» ἡ «εἶναι ἔνα εἶδος δογματισμοῦ ποὺ προοδάλλει τὴν ἐλευθερία τῆς συνείδησης», ὅπως ἀναφέρονται στὸ Νίκας,

αύτή δέν μπορεῖ παρά νὰ θεωρεῖται ἐπίδραση τῆς θεολογικῆς σκέψης που ἐκπροσωπεῖ καὶ ὁ ΠΝ, ἡ ὅποια διέπει τὴν ἀπλὴ ἀναφορὰ στὴν «ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης» τοῦ νόμου 309/76³¹ ὃς ἐκδυτικισμὸς τῆς παιδείας³². Τὸ κυριότερο δῆμος καὶ πιὸ δύσκολο γιὰ τὸν ἔδιο εἶναι νὰ παλεύει μὲ τὶς ἀπόλυτες ἐπικρίσεις τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸν ἐκφυλισμὸς τοῦ μαθήματος ἀπὸ τοὺς θεολόγους, στὶς ὅποιες ἀναγκάζεται νὰ ἀπαντήσει –εὐτυχῶς γιὰ μᾶς– ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς Σύναξης μὲ τὸ κείμενο «Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἡ Ἐκκλησία. Σκέψεις σὲ μορφὴ ἐπιστολῆς μὲ ἀφορμὴ δύο ἄρθρα τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Δημητριάδος, κ. Χριστοδούλου»³³. Τολμᾶ νὰ ἀναρωτηθεῖ γιὰ τὴν ποιμαντικὴ φροντίδα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀντικρούει τὶς διέψεις μερίδας τῆς Ἐκκλησίας γιὰ ἔλεγχο τοῦ μαθήματος, ὅπως ἐκφράζονται ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη, διερωτώμενος ἀν πράγματι εἶναι ἔτοιμη ἡ Ἐκκλησία νὰ ἀποκτήσει «αὐτὴ τὴν ἀρμοδιότητα ἀν ωθημαστοῦν οἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Κράτους»³⁴. Προχωρᾶ, τέλος, σὲ συγκεκριμένες προτάσεις ἐνεργοποίησης τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τὴν ὁργάνωση σεμιναρίων, τὴν ἐκδοση δοιθήματος γιὰ τὸ μάθημα καὶ τὸ κυριότερο, ποὺ ἀν πραγματοποιοῦνταν, ἡ ἔκδαση τῶν πραγμάτων θὰ ἦταν διαφορετική, τὴ διεξαγωγὴ ἔρευνας γιὰ νὰ μελετηθοῦν οἱ πραγματικὲς αἰτίες τῆς κρίσης. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὅλα αὐτὰ γίνονται τὴ χρονιὰ τοῦ νόμου 1566, τὸ 1985. Μιὰ χρονιὰ ποὺ γίνονται θετικὲς ἀλλαγὲς στὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, οἱ ὅποιες ἐκκολάφθηκαν ἀπὸ τὸ 1981³⁵ καὶ στὶς ὅποιες συμμετέχει σὲ ἔνα βαθμὸ καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἀφοῦ στὴν ἐπιτροπὴ σύνταξης τῶν ΑΠΣ τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν φαίνεται νὰ ἀνήκει καὶ ὁ τότε Μητροπολίτης Θηβῶν καὶ Λεβαδείας Ιερώνυμος³⁶. Αὐ-

Αθ. (1992), Διδακτικὴ τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος. Θεωρία καὶ Πράξη. Μαθήματα στὴ Σ.Ε.Λ.Μ.Ε. Άθήνας, Άθήνα: Βιβλιογονία, σ. 66, ὑποσ. 46.

31. Μὲ τὸν νόμο 309/1976 εἶχε φιλελευθεροποιηθεῖ ἡ σκοποθεσία τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, μὲ μὰ πιὸ γενικὴ καὶ ἀνοχῆτὴ ἐκφραση: Γιὰ τὸ Γυμνάσιο «...νὰ ἀναπτύξει τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐθνικὴν συνείδησην τῶν μαθητῶν» (ἄρθρ. 26, παρ. 1), καὶ γιὰ τὸ Λύκειο «...Η μόρφωσις περιλαμβάνει... τὴν τόνωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἐθνικοῦ φορέματος» (ἄρθρ. 29, παρ. 1).

32. Ἀναφέρεται σὲ αὐτὴ τὴν ἀποψή ὁ Αθ. Νίκας. Βλ. ὥ.π., σ. 65.

33. Ἀρθρα στὸν Όρθοδόξο Τύπο, 15 καὶ 22 Φεβρουαρίου τοῦ 1985.

34. Νέλλας, Π., «Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἡ Ἐκκλησία. Σκέψεις σὲ μορφὴ ἐπιστολῆς μὲ ἀφορμὴ δύο ἄρθρα τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Δημητριάδος, κ. Χριστοδούλου», Σύναξη 14 (1985), σ. 89.

35. Σημαντικὸ δόλο διαδραματίζουν οἱ θεολόγοι τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ ΑΠΘ, ποὺ τὸ 1979 ἰδρύουν τὴν "Ἐνωση Θεολόγων Βορείου Ελλάδος (ΕΘΕΒΕ)" καὶ στὸ Α΄ Συνέδριο τῆς, τὸν Μάιο τοῦ 1981, ἀποφασίζουν νὰ δημιουργήσουν μὰ πολυμελὴ ὅμαδα ἐργασίας ἀπὸ πανεπιστημιακοὺς καὶ ἐκπαιδευτικοὺς καὶ νὰ προχωρήσουν στὴ μελέτη καὶ σύνταξη νέων ΑΠ γιὰ τὸ μάθημα. Αὗτο ἔγινε μέχρι τὸν Ιούνιο τοῦ 1982 καὶ ἔτσι μὰ πρόταση γιὰ ΑΠ ὑποβλήθηκε στὸ "Υπουργεῖο στὶς 4-10-1982, ἡ ὅποια φαίνεται νὰ ἀποτελεστε τὴ δάση τῆς ἀλλαγῆς τὸ 1985. Βλ. ΕΘΕΒΕ (1982), Νέα Αναντικὰ Προγράμματα γιὰ τὸ Μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στὴ Μέση Έκπαίδευση (προτάσεις ὅμαδας Ἐργασίας), Θεσσαλονίκη: ΕΘΕΒΕ.

36. Η ἀντίθεση ποὺ διαπιστώνεται μεταξὺ τῶν δύο ιεραρχῶν Χριστοδούλου καὶ Ιερώ-

τές οι ἀλλαγές ώστόσο δέχονται σκληρή κριτική και ἀπό τίς τότε θεολογικές ἐνώσεις (ΕΘΕΒΕ –μετά τὴν ἐπικράτηση τῆς ὁμάδας τοῦ Θ. Ζήση, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1983– καὶ ΠΕΘ)³⁷ καὶ τοὺς «ύπερουσυντηρητικοὺς θεολόγους», ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Ἀθανάσιος Νίκας³⁸, σὲ μιὰ γλαφυρὴ περιγραφὴ τῆς ἐποχῆς. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι αὐτοὶ «συμμαχοῦν» μὲ τὴ Δυτικὴ σκέψη καὶ ἀπαιτοῦν νὰ ἀπαλειφθεῖ ἡ ἀναφορὰ στὴν «πίστη στὰ γνήσια στοιχεῖα τῆς ὁρθόδοξης παράδοσης» καὶ νὰ προστεθεῖ «ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως». Σὲ αὐτὴ τὴν παράνοια ποὺ δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴ σημερινὴ τοῦ 2016 (ἀν καὶ τώρα τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἴδιων κύκλων ἔχουν ἀντιστραφεῖ καὶ στὸ λάθαρο τους βρίσκεται «ἡ πίστη στὰ γνήσια στοιχεῖα τῆς ὁρθόδοξης παράδοσης») ὁ ΠΝ ἀντιδρᾶ, ἀπ’ ὅ, τι φαίνεται, μὲ ἓνα ἀκόμη κείμενο γιὰ τὸ μάθημα στὸ τεῦχος 15 τῆς ἵδιας χρονιᾶς μὲ τίτλο, «Ἡ Ἁγία Γραφὴ καὶ τὸ σχολικὸ μάθημα», θέλοντας νὰ προσανατολίσει τὴ συζήτηση σὲ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ διδασκαλία τῶν στοιχείων τῆς ὁρθόδοξης παράδοσης, ὅπως εἶναι «ἡ δημιουργία τοῦ κό-

νυμού φωτίζει καὶ τίς τάσεις στὴν Ἔκκλησία τῆς Ἐλλάδος τὰ τελευταῖα 40 χρόνια, οἱ ὅποιες δύον ἀφορᾶ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν φαίνεται τὸ 2015-16 νὰ συγκλίνουν μὲ ἐπικράτηση τῆς τάσης τοῦ Μακαριστοῦ καὶ ἀλλαγὴ τοῦ νῦν Ἀρχιεπισκόπου. Μόνο ἔτσι ἔξηγεται ἡ δημόσια δήλωση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου (βλ. ὑπο. 27) καὶ ἡ προηγηθεῖσα ἀντίδραση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου στὰ νέα ΠΣ τοῦ μαθήματος, τοῦ 2014 καὶ 2015. Βλ. Ἐπιστολὴ Ἱερᾶς Συνόδου πρὸς Πρόεδρο ΙΕΠΠ, 18-4-2016, ἀρ. πρωτ. 1895, μὲ θέμα ἄξενες τῆς Ἱερᾶς Συνόδου περὶ τοῦ Μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν καὶ σχετικές προτάσεις.

37. «Ἡ νέα διοίκηση (δύμαδα Καθηγητὴ Θ. Ζήση) τῆς Ἔνωσης Θεολόγων Βορείου Ἐλλάδος... θεωρεῖ ὅτι τὸ περιεχόμενο καὶ οἱ σκοποὶ τῆς παιδείας «ὅριζονται σὲ πλήρη ἀντίθεση πρὸς τὴν παιδευτικὴ παράδοση καὶ τῶν ἀρχαίων Ἐλλήνων καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας» καὶ θεωρεῖ ἐπίσης ὡς «συνεπεῖς δύον ὑποστηρίζουν ὅτι πρέπει νὰ ἀπαλειφθοῦν ἀπὸ τὸ νομοσχέδιο οἱ φραστικές ἀναφορές στὸ ὁρθόδοξο ἥθος καὶ τὰ γνήσια στοιχεῖα τῆς ὁρθόδοξης χριστιανικῆς παράδοσης» (βλ. «Διακήρυξη γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς παιδείας», Κοινωνία (Ἀπρίλιος-Ιούνιος 1984), σ. 272)... «Ἡ Πανελλήνια Ἔνωση Θεολόγων (ΠΕΘ) μὲ ὑπόμνημα ἔτσι εἶναι νὰ προστεθεῖ στοὺς σκοποὺς «ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως» καὶ νὰ διαγραφεῖ ἀπὸ τὴ φράση «τὰ γνήσια στοιχεῖα τῆς ὁρθόδοξης χριστιανικῆς παράδοσης», ἡ λέξη «τὰ γνήσια» γιατί, δπως γράφει, «ἡ χριστιανικὴ παράδοση, ἐφόσον εἶναι ὁρθόδοξη εἶναι γνήσια» (βλ. ὅ.π., σ. 272), Νίκας, Ἄ., ὅ.π., σ. 67. Ἅξιζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ συμφωνία τῶν δύο ἐνώσεων προέκυψε μετὰ τὴν ἐπικράτηση στὶς ἐκλογὲς τῆς ΕΘΕΒΕ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1983, τῆς ὁμάδας τοῦ λαϊκοῦ τότε Θεόδωρου Ζήση ἔναντι τῆς ὁμάδας Ἰωάννη Καραβίδοπούλου, ἡ ὅποια συκοφαντήθηκε ἀπὸ τὴν πρώτη ὅτι ἐπεδίωκε τὴ μείωση τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν στὰ σχολεῖα (βλ. δημοσιεύματα σὲ Μακεδονία, 7-12-1983, Βραδυνή, 7-12-1983, Θεσσαλονίκη, 13-12-1983, καὶ Μακεδονία, 13-12-1983).

Ἄξιζει νὰ σημειωθεῖ στὸ παρόν, γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ ἡ συσχέτιση μὲ τὴ «Μέρα τῆς Μαρμότας» καὶ νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ «κυνήγι» ἐν ἔτει 2016 τοῦ ΚΑΙΡΟΥ-Πανελλήνιου Θεολογικοῦ Συνδέσμου ἀπὸ τὴν ΠΕΘ, ὅτι πρὶν τὶς παραπάνω ἐκλογὲς τοῦ 1983 ἡ ΠΕΘ εἶχε ἀποστείλει «ἄκρως ἀπόρροητη» πολυελλιδὴ ἐπιστολή (ΠΕΘ, ἀρ. πρωτ. 73/23-12-82) πρὸς τὴν ΕΘΕΒΕ τὴν ὅποια ἡ ΠΕΘ δημοσίευσε, πρὶν ἀπαντῆθε ἀπὸ τὴν ΕΘΕΒΕ, μὲ ἐγκυρώλιό της («Δύναμη στὴν ἐνότητα») καὶ σὲ αὐτὴν «ἔτονίζοντο οἱ διασπαστικοὶ διὰ τὸν κλάδο χειρουργοὶ τῆς ΕΘΕΒΕ καὶ ἡ προσπάθεια στὸ Πανελλήνιο ὑποκατάστασης τῆς ΠΕΘ» (Ἐπιστολὴ ΠΕΘ, σ. 16). Βλ. ΕΘΕΒΕ, Ἐπιστολή, ἀρ. πρωτ. 22/30-3-1983.

38. Νίκας, Ἄ., ὅ.π., σ. 66.

σμου, ή σχέση Αποκάλυψης-έπιστήμης, ή παράδοση, ή έκκλησιαστική ιστορία, τὰ μυστήρια κ.ἄ.»³⁹. Άλλωστε γι' αυτὸν ή ἀλλαγὴ θὰ ἐπέλθει μὲ τὴν ἀλλαγὴ πνεύματος καὶ ὅχι μόνο μὲ νομοθετήματα⁴⁰.

Μάλιστα ὁ ΠΝ μιλᾶ γιὰ πίστη ἐκφράζοντας τὴν ἐποχὴ καὶ τὶς τότε ἀντιλήψεις γιὰ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν, ποὺ δρισκόταν πολὺ μαρτιὰρία, τὰ μυστήρια κ.ἄ.⁴¹. Τοῦτο μάθημα τοῦ μαθήματος γιὰ τὴν ὄποια θὰ πρωτομαλήσει στὴν Ἑλλάδα στὸ τέλος τῆς δεκαετίας ὁ Ἐμμανουὴλ Περσελῆς⁴². Γιὰ τὸν ΠΝ τὸ μάθημα «λειτουργεῖ στὸ χῶρο τῶν μαθητῶν σὲ ποικίλα ἐπίπεδα, ὅπως λειτουργεῖ στὴ γήινῃ ἀτμόσφαιρα τὸ ἥλιακὸ φῶς. Ο πιστὸς μαθητὴς θὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίσει καλύτερα τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ· ὁ ἀδιάφορος μέσα στὴν ἀνιδιοτέλεια μὲ τὴν ὄποια θὰ προσφέρεται ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία, θὰ ἀνακαλύψει ἵσως τὸν κρυμμένο μέσα στὴ ζωὴ πλοῦτο καὶ τὴ δική του προσωπικὴ ἀλήθεια· ἔκεῖνος ποὺ ἐναντιώνεται στὸ Θεό, θὰ διερωτηθεῖ γιατί νὰ ἐναντιώνεται, ἀφοῦ δὲ ο Θεὸς προσφέρει ὅπως ὁ ἥλιος τὸ φῶς καὶ τὴ ζεστασιά του, χωρὶς νὰ κάνει ὑποχρεωτικὴ τὴν ἀποδοχὴ του»⁴³.

Διαβάζοντας, λοιπόν, τὶς δημόσιες γραπτὲς τοποθετήσεις του γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὴ Θρησκευτικὴ Ἐκπαίδευση, οἱ ὄποιες ἐρμηνεύονται ως δράση-ἀντίδραση μεταξὺ συγγραφέα καὶ πλαισίου, αὐτὸ ποὺ μένει σήμερα δὲν εἶναι τόσο ἡ ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη ὅσων λάμβαναν χώρα τότε καὶ σήμερα, ὅσο ἡ πνευματικὴ προσέγγιση τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τὰ παιδαγωγικὰ κριτήρια τοῦ ΠΝ, ποὺ οριζόντουν στὸ Εὐαγγέλιο καὶ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἐμπνέονται ἀπὸ αὐτὴν καὶ ἔχουν ἐνδιαφέροντα νὰ ποῦν σήμερα στὸν δάσκαλο καὶ θεολόγο.

Θεωρώντας εὐχαριστιακὰ τὴν παιδεία ως δωρεά, ἀγωνίζεται μέσα στὶς ὑπάρχουσες δομὲς ὥστε αὐτὴ νὰ μεταμορφωθεῖ καὶ τότε «οἱ δομὲς καὶ τοῦ δικοῦ μας πολιτισμοῦ (νά) μεταμορφωθοῦν, χωρὶς νὰ καταργηθοῦν. Θὰ γίνονται διαφανεῖς, δὲν θὰ φυλακίζονται, ἀλλὰ θὰ ἐλευθερώνονται, θὰ διευκολύνονται καὶ θὰ προάγονται ἀκόμη περισσότερο, σὰν εὐρύτερες καὶ πληρέστερες ποὺ εἶναι, στὴ ζωὴ»⁴³. «Ο, τι πιὸ σύγχρονο ἔχει νὰ προτείνει ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη, μὲ τὴ διωματικὴ μάθηση, τὴν κονστρουκτιβιστικὴ προσέγγιση τῆς γνώσης καὶ τὴν Κοιτικὴ Παιδαγωγικὴ ποὺ θέλουν τὴ γνώση νὰ σχετίζεται μὲ τὴ ζωὴ, τὴ διδασκαλία νὰ διευκολύνει τὴ διωματικὴ ἀνακάλυψη τῆς γνώσης καὶ κυρίως τὸ σχολεῖο νὰ ἐλευθερώ-

39. Νέλλας, Π., «Ἡ Ἀγία Γραφὴ καὶ τὸ σχολικὸ μάθημα», *Σύναξη* 15 (1985), σ. 97.

40. Νέλλας, Π., «Ἡ παιδεία καὶ οἱ ἔλληνες», μέρος δ', ὁ.π., σ. 14.

41. Perselis, E. P. (1987), *A Study of Religious Education in Contemporary Greece and the Attitudes towards Christian Orthodox Religion of Greek Pupils Aged 12-15 Years*, (Thesis submitted to the University of Lancaster). Τὴν ἐμπειρικὴ ἔρευνα ποὺ ἔγινε στοὺς μαθητές τοῦ 1981 μπορεῖ νὰ τὴ δρεῖ κανεὶς στὸ Περσελῆς, Ε.Π. (2007), *Σχολικὴ Θρησκευτικὴ Αγωγὴ*, Ἀθῆνα: Γρηγόρης.

42. Νέλλας, Π., «Τὸ φῶς τοῦ Λόγου», *Σύναξη* 14 (1985), σ. 102.

43. Νέλλας, Π., «Ἡ παιδεία καὶ οἱ ἔλληνες», μέρος δ', ὁ.π., σ. 13.

νει⁴⁴. Τὰ μαθήματα λέει ὁ ΠΝ πρέπει νὰ λειτουργοῦν παιδευτικά, νὰ εξεπερνοῦν τὴν υλειστὴ μεθοδολογικὴ αὐτοδυναμία καὶ νὰ λειτουργοῦν ὡς γνώσεις, τὰ μαθηματικὰ νὰ συνδέονται μὲ τὴ μουσικὴ καὶ ἡ φυσικὴ μὲ τὴ φιλοσοφία, γιὰ παράδειγμα. Διερμηνεύμενος μὲ σημειωνὰ παιδαγωγικὰ κριτήρια ὁ ΠΝ ἐπιθυμεῖ τὸ σχολεῖο νὰ στοχεύει καὶ νὰ ὑπηρετεῖ τὸν πολυγραμματισμὸ τῶν παιδιῶν⁴⁵ καὶ νὰ προσεγγίζει τὴ γνώση διαθεματικὰ καὶ διεπιστημονικὰ⁴⁶ ὑπερβαίνοντας τὸν τοόπο διδασκαλίας.

Ἀκολουθώντας τὴν ηπικὴν παράδοση, μὲ τὴν καρδιὰ καὶ τὸν νοῦ νὰ δογμοῦν στὴ γνώση ποὺ εἶναι θέαση⁴⁷, κάνει πράξη στὰ μαθήματά του, γιὰ τὰ ὄποια μᾶς δίνει μιὰ ἰδέα μὲ τὶς δημοσιεύσεις του τὸ 1982 καὶ 1985, τὴν ἀπὸ κοινοῦ ἀνάπτυξῃ ὅλων τῶν ψυχοσωματικῶν λειτουργιῶν, προσύνη⁴⁸. Εἶναι κατηγορηματικὰ ἀντίθετος στὴν ἀπομνημόνευση καὶ τὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν, ἀφοῦ ἡ παιδεία πρέπει νὰ ἀναπτύσσει τὴ σκέψη πάνω ἀπὸ ὅλα καὶ αὐτὸ τονίζει ὅτι γίνεται μὲ τὴ φαντασία, τὴν εὐρηματικότητα καὶ τὴν κριτική⁴⁹.

Αὐτὸ ποὺ ἀναδεικνύει τὸ ὑψηλὸ παιδαγωγικὸ κριτήριο τοῦ ΠΝ στὴν προσέγγιση τῆς διδασκαλίας καὶ μάθησης εἶναι ἡ ἐπιμονή του σὲ ὅλα τὰ ἄρθρα του νὰ φέρνει στὸ κέντρο τῆς τάξης καὶ τῆς μαθησιακῆς διαδικασίας τὶς ἐμπειρίες τῶν παιδιῶν. Τὸ μάθημα γιὰ αὐτὸν ἔκεινα ἀπὸ τὶς ἴσχυροτέρες ἐμπειρίες τῶν παιδιῶν, τοὺς βαθύτατους πόνους τους καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκειά του δημιουργοῦνται μυσταγωγικὰ νέες ἐμπειρίες μὲ τὴν ἀδιάλειπτη ἐνεργοποίηση ὅλων τῶν μαθητῶν ἀνεξαιρέτως μέσω ἐρωτήσεων καὶ συζήτησης. Γιὰ τὸν κριτικὸ ἀναγνώστη εἶναι σαφὲς ὅτι δρίσκεται θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ τόσο κοντὰ στὸν John Dewey⁵⁰ καὶ τὸν Jerome Bruner⁵¹ καὶ τόσο μακριά, ἀφοῦ γιὰ αὐτὸν πάνω ἀπὸ ὅλα ἡ ἀλήθεια τῆς Ὁρθοδοξίας φωτίζει τὴ λειτουργία τοῦ δασκάλου στὴν τάξη. Ἡ μέθοδος του εἶναι ἐπιστημονικὰ ἀρτια καὶ πρωτοποριακή, ἀν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι

44. Ἡ βιβλιογραφία τῆς σύγχρονης Παιδαγωγικῆς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναφερθεῖ ἔστω καὶ ἐνδεικτικά. Πολὺ συνοπτικά, βλ. Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2015), *Ἐπιστήμες τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ πρώτη ἐφήβεια. Συμβολὴ στὴ διδακτικὴ μεθοδολογία τῆς Θρησκευτικῆς Έκπαίδευσης*, Ἀθῆνα: Gutenberg, σσ. 138-148, 165-180, 190-191, 207-210.

45. Cope, B. & Kalantzis, M. (ἐπιμ.). (2015), *A Pedagogy of Multiliteracies. Learning by design*. London & New York: Palgrave Macmillan.

46. Ματσαγγύρας, Η. (2003), *Ἡ διαθεματικότητα στὴ σχολικὴ γνώση*, Ἀθῆνα: Γρηγόρης.

47. Νέλλας, Π., ὥ.π., σ. 18.

48. Gardner, H. (2006), *Multiple Intelligences: New Horizons in Theory and Practice*, New York: Basic Books.

49. Νέλλας, Π., ὥ.π., σ. 7.

50. Dewey, J. (1938), «Experience and Education», στὸ Dewey, J., *Later Works, 1935-53*, (τόμ. 13), Carbondale: Southern Illinois University Press, σσ. 1-63.

51. Bruner, J. (1997), *Πράξεις νοήματος* (μτφρ. Η. Ρόκου, & Γ. Καλομοίρης), Ἀθῆνα: Ελληνικὰ Γράμματα.

Ερμηνεύοντας τη σημερινή κοίση στήν παιδεία και τή θρησκευτική έκπαιδευση

στις ἀρχές του 1980 παρουσιάζει σχέδιο μαθήματος μὲ άναλυτικὰ στάδια ποὺ στηρίζονται στήν ἐνεργὸ μάθηση καὶ τὴ συζήτηση τῶν ἐμπειριῶν τῶν παιδιῶν⁵², ὅταν ἀκόμη οἱ θεολόγοι ἀκολουθοῦσαν, εἴτε τὸ γνώριζαν εἴτε ὅχι, τὸν Ἑρδαρτο, καὶ ὅταν οἱ Σχολικοὶ Σύμβουλοι πρότειναν στὴ διδασκαλία νὰ γίνεται: «Σύντομη καὶ περιεκτικὴ παρουσίαση τοῦ νέου μαθήματος ἀπὸ τὸν καθηγητή. Τονισμὸς καὶ ἀναγραφὴ τῶν κύριων σημείων στὸν πίνακα. Ἐπεξεργασία τοῦ μαθήματος μὲ τὴν ἀνάγνωση, τὸ σχολιασμὸ καὶ τὴ συζήτηση κάθε ὑποενότητας» τοῦ βιβλίου⁵³.

Τελικά, πόσο ὡραῖος δάσκαλος ἦταν ὁ Παναγιώτης Νέλλας; Σίγουρο εἶναι ὅτι ἵταν φωτισμένος, ἐλπίδα γιὰ ὅλους μας τότε καὶ τώρα. Ἰδιαίτερα τώρα ποὺ διαπιστώνουμε ὅτι ἐπαναλαμδάνονται ὅσα κι ἔκεινος ἔξησε καὶ ὅτι συνεχίζουμε νὰ δραματιζόμαστε ὅσα κι ἔκεινος. Στὴν τανία «Ἡ μέρα τῆς Μαρμότας» ὁ πρωταγωνιστής ἀπελευθερώθηκε ὅταν ἀρχισε σιγά-σιγά νὰ ἐπανεξετάζει τὴ ζωὴ καὶ τὶς προτεραιότητές του. Σήμερα, τὸ 2016, ἔχουμε μιὰ τέτοια εὐκαιρία⁵⁴, οἱ θεολόγοι, νὰ ἐπαναπροσδιορίσουμε τὴ θέση μας στὸ ἔλληνικό σχολεῖο ζωντανεύοντας διωματικὰ τὴν παρεχόμενη γνώση, ἀπευθυνόμενοι στὸν νοῦ καὶ τὴν καρδιὰ τῶν μαθητῶν μας, βλέποντάς τους ὡς εἰκόνες καὶ πρόσωπα καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα δίνοντας στὸν λόγο τοῦ Θεοῦ μιὰ εὐκαιρία νὰ μεταμορφώσει τὸν κόσμο ὅλο, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τὴν κοινότητα τῆς τάξης. Ήταν πολὺ ὡραῖος δάσκαλος τελικά, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ λιγοστά γραπτά του γιὰ τὴν παιδεία ἔμαθα τόσα πολλά.

52. Νέλλας, Π., «Ἐνα σχολικὸ μάθημα», Σύναξη 2 (1982), σσ. 101-102.

53. Δρίτσας, Δ., «Βασικές ἀρχές τῆς Διδακτικῆς τῶν Θρησκευτικῶν», Λόγος καὶ Πράξη 37 (1988), σ. 101. Ὁπως ἀναφέρεται στὸ Νίκας, Ά., δ.π., σ. 105, ὑποσ. 91.

54. Ἀναφέρομαι στήν ἐφαρμογὴ τῶν νέων ΠΣ γιὰ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν στὸ Δημοτικό, Γυμνάσιο (ΦΕΚ Β2920-13.09.2016) καὶ Λύκειο (ΦΕΚ Β 2906-13.09.2016). Τὰ νέα ΠΣ ἐκπονήθηκαν ἀπὸ πολυπληθεῖς διμάδες θεολόγων καὶ δασκάλων-ἐμπειρογνωμόνων καὶ τὰ νίοθέτησε τὸ ΥΠΠΕΘ μὲ ἔντονες ἀντιδράσεις ὅχι μόνο ἀπὸ τὴν ΠΕΘ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία διὰ στόματος Ἀρχιεπισκόπου κ. Ιερώνυμου.